

RIVAS, PACO (2015): *De punta a chicote. Así falan os mariñaos (Locucións, ditos, refráns e outras combinacións frecuentes)*. Ponte Caldelas: Edicións do Cumio, 265 pp.

RIVAS, PACO (2016): *Entre o abalo e a zaranda. Dicionario léxico do mar*. Ponte Caldelas: Edicións do Cumio, 242 pp.

Paco Rivas naceu en Cervo e axiña foi vivir a Nois, freguesía labrega e mariñeira do concello de Foz. Os pais eran de familia labrega, a nai criárase na Lavacolla, preto de Santiago de Compostela, e o pai na Terra Chá. Achegouse ó mar cando de picariño a nai o levaba á praia das Polas de Nois para apañar *casca-rilla* (cunchiñas esmagadas) para as galiñas, pois o seu calcio endurece a casca dos ovos; e tamén ó acompañala ó xogalal da Raxoa cando ía limpar as tripas do porco no mes de Nadal. De neno, ó baixar a marea, andaba pola ribeira con seu pai ós polbos co *zamaio*, un trapo nunha vara para apañar ese cefalópodo.

Con oito ou nove anos, puido subir a un dos botes de Nois, portiño que fora baleeiro e madeireiro. Estudou e viviu anos fóra da Mariña, pero nas vacacións volvía a Nois para se mergullar no mundo do mar desde que no final do Bacharelato unha noite foi ás nasas e ós miños cuns veciños. Anos despois andou ó congro co palangre, á centola coa tina... mesmo andou a apañar *olgas* no devalo do mar. Desde que se prexubilou e pasou a vivir en Nois está en contacto continuo con homes e mulleres que en Foz viven do mar.

Para a redacción desta recensión baseei-me en "Folas de mar" e "Xaria de voces da Mariña", textos da miña autoría que a xeito de limiar figuran, respectivamente, en *De punta a chicote* e en *Entre o abalo e a zaranda*.

1. Expresións fraseolóxicas

Despois de anos de reelaboración do *Dicionario fraseolóxico do mar* (Rivas 2005), con incorporación de novas entradas, redactou *De punta a chicote*, no que debulla expresións da xente do mar de Foz e da Mariña lucense. A obra é, sobre todo, un dicionario de fraseo-

loxía, termo este que cómpre entender nun sentido moi amplo, xa que a carón de locucións inequívocas e de refráns e ditos, moitas entradas son expresións que poderían considerarse colocacións, que se sitúan na fraseoloxía. Aínda que os lexicógrafos empregan o termo colocación con significados diferentes, a idea xeral é que se trata de combinacións frecuentes de palabras ou expresións fraseolóxicas, entre as que se incluíría *lanzar unha sísga*, moi popular na Mariña para designar a acción de tirar ó peirao un chicote que leva amarrado un cabo máis grosso co que se atraca unha embarcación ou tirarlle a outro barco ese chicote con ese cabo máis grosso para poder remolcalo.

Outra colocación sería *largar ó aparato* para se referir á acción de tirar as redes ó mar seguindo os sinais da sonda ou sonar ó detectarse peixe no *aparato*, mostra de como as novas tecnoloxías fan mudar os ditos do mar. Esta expresión substitúe a tradicional *largar en ardor* (ou *largar en ardora*), onde o substantivo designa a luminosidade ou "brasa" que fan as augas en noites escuras ó movérense peixes que andan en cardume (bonito, sardiña, bocarte, xurelo, sargo...); ese *ardor* permite a localización do peixe para poder pescalo.

Tamén podería considerarse colocación a combinación de *andar*, co significado de pescar, con frases preposicionais cun substantivo, que poden referirse a un peixe (*andar ó bonito*), a unha arte de pesca (*andar á cacea*, *andar ás nasas*), a un barco e a unha arte de pesca asemade (*andar á tarrafa*), a un xeito de pescar (*andar ó ardor*, *andar ó gueldeo*) etc. En colocacións con *andar* e noutras entradas do dicionario figuran notas etnográficas, como en *andar á agulla*, referida á captura deste peixe, que na primavera e no verán se achega "á costa formando grandes bandos, e a súa captura ten lugar durante as faenas de cerco da sardiña, aínda que a súa carne é dura e seca e, xeralmente, pouco apreciada. Tamén se captura por terra, con lanchas de baixura, con medios máis artesanais". E en entradas como *andar ó carreto* ou *explotar coma Machichaco* figuran notas sobre a historia da expresión na Mariña.

En moitas expresións fraseolóxicas hai unha acepción mariñeira e outra figurada que

se emprega en terra, como *comer a carnada e cagar no amocelo*, que significa escapar o peixe, despois de estar enganchado no anzó, e figuradamente é burlarse de alguén, aparentar que se está a ser enganado; *deixar os trasmallos largos* para a acción de largar esta arte e deixala ata que se vaia levantar para coller o peixe que mallou, e tamén é facerlle as beiras a alguén; *ter o peixe na posta* é reunir o peixe nun lugar axeitado, onde se lle bota engado para poder pescalo, e tamén estar a punto de facer unha conquista amorosa. Algunhas expresións só teñen uso figurado, como *arar no mar* para se referir á perda do tempo nun esforzo inútil. Na obra recóllense expresións fraseolóxicas cun substantivo na base, como *barco mariñeiro* para a embarcación de excelente navegación, *popa arrastro* para a persoa de cu caído ou *mariñeiro lagañoso* para quen ten pouca experiencia no traballo do mar.

A locución *De punta a chicote*, moi popular na Mariña, expresa a totalidade, “tanto referido o mar como a calquera outra cousa. En canto ó mar, máis ben refírese ás redes cando rompen; a unha desfeita, a un roto moi grande que se fai no aparello”.

2. Refráns e ditos

A observación de peixes, golfinhos e gaivotas permite adiviñar o estado do mar; de aí os refráns *gaivotas en terra, mariñeiros á merda* para o mal tempo e *gaivotas no mar, mariñeiros a pescar* para o bo tempo, ó igual cá expresión *ver un roda*, pois segundo a tradición mariñeira un peixe lúa (*roda*) saltando é sinal de bo tempo. Ademais, o estado do mar pode adiviñarse mirando as nubes á *alba*, no amencer: un neboeiro entre o mar e o sol (*alba alta*) aconsella navegar coas velas baixas; e se o barco non é de vela, coma os ventos van ser fortes, cómpre navegar con precaución, como indica o refrán *alba alta, vela baixa*. Se hai unha raia máis clara no horizonte, sobre o mar entre dúas pequenas “paredes” neboentas (*alba baixa*), os ventos serán frouxos e poderase navegar coas velas izadas; e de non ser un barco de vela, pódese seguir navegando ou pescando, como indica o refrán *alba baixa, vela alta*. Nubes vermellas polo leste indican mal tempo, de aí o refrán *alba ruba ou vento ou chuvia e rubián de alba, mal tempo agarda*.

Rivas recolle refráns que tamén se oen fóra da Mariña, como *por San Xoán, a sardiña xa*

unta o pan, en martes non te cases nin te embarques ou *as troitas non se collen a bragas enxoiatas*; pero outros deben ser propios deste litoral, como *a quen tarde embarca, nunca un remo torto lle falta*, dito de xente preguiceira e pouco puntual, que ó chegar tarde para embarcar ten de recompensa o remo torto, o que xa deixaron os outros mariñeiros do barco; e por extensión dise en calquera actividade da persoa que chega derradeira e colle o peor traballo.

Hai refráns que reflicten o desprezo de antano por algúns peixes, como *non comas raia por ben que che vaia*, aínda que hoxe na Mariña e noutras partes da costa galega é un peixe ben valorado. En *a boga en xaneiro sabe como carneiro* alúdese “á escaseza de peixe no inverno, en que pouco se pode ir ao mar —e menos en tempos pasados—, razón pola que o peixe ao que se lle dá pouco aprecio, como é o caso da boga, sexa valorado nesta época”; e en *o pulpo en xaneiro sabe coma carneiro* faise referencia a que no inverno é cando mellor sabe este cefalópodo, crenza que se debe “a que neste mes non se pode pescar debido ao mal tempo e, como todo, canto máis escasea, máis presta”.

Rivas rexistra algunha colocación co substantivo *tempo* para indicar que o estado do mar é bo (*estar o tempo declarado*) ou inseguro (*estar o tempo trapalleiro*); pero son moitas as colocacións co castelanismos *tiempo* para o mal estado do mar, como *caer moito (tiempo)* (“Haber moito mar de fondo; haber ondas moi grandes no mar acompañadas de ventos”) ou *coller a un o tiempo* (“Atoparse co mal tempo mentres se navega ou se está pescando”). Tamén aparece en expresións referidas a accións que se fan cun barco cando hai temporal, como *abrigarse do tiempo* (“Protexer unha embarcación do mal tempo, xeralmente nun porto”) ou *afilar ó tiempo* (“Poñer proa ás ondas, ao vento, ao mal tempo, unha embarcación”). En Cambados, na ría da Arousa, é moi popular o emprego dese castelanismos para temporal no mar.

3. Léxico mariñeiro común

A obra *Entre o abalo e a zaranda* contén o vocabulario das entradas do dicionario *De punta a chicote* e das voces das definicións, xunto con outras propias do galego mariñeiro. Hai entradas de considerable extensión, con frases e abundantes colocacións relacionadas coa

entrada, clasificadas e definidas, como nos verbetes *aparello*, *arrear*, *barco*, *caer*, *largar*, *mar*, *marea*, *navegar*, *pescar* ou *remar*; porén, a maioría das entradas teñen a extensión normal dos dicionarios, cunha ou máis acepcións definidas de modo sinxelo, como *abalo*, para a “acción ou efecto de abalar. Subida da marea” e o “cuarto crecente da lúa” ou *zaranda*, “arco con rede sen mango enganchado nunha corda para subir peixe a bordo”.

A definición pode completarse con información etnográfica como se ve en invertebrados (o molusco *chicaro*, o equinodermo *grade*) e en nomes de peixes (*dentón*, *escacho*, *faneca*, *pancho*, *roncudo*, *vraneanete*), onde, despois da descrición do peixe e do nome científico, indícanse as artes coas que se pesca ou outra información. As entradas da pesca do bonito conteñen moita información da cultura marítima relacionada con ese peixe, sexa o barco (*boniteiro*, coa descrición de todas as liñas coas que se captura) ou verbetes relacionados coa súa pesca (*neverista*, *parada*, *pardela*, *popero*, *pubela*, *raposo*, *reco-do*, *varero* etc.).

En *Entre o abalo e a zaranda* hai entradas de uso común no litoral galego, como partes do barco e cabos, nomes de peixes coma o *sargo* ou *sardiña* (e o *saín*, a graxa que solta o peixe ó prensalo e a “graxa da sardiña que solta cando se asa nas brasas”), artes de pesca como a *nasa* ou de marisqueo como a *fisga* das navallas, que na Mariña tamén designa unha “especie de francado, arpón, de tres, cinco ou máis dentes, empregado na pesca das sollas ou outros peixes”. Recóllense voces que xa non se usan, pero que foron populares no século pasado no litoral galego, como *raba* (“Ovas de bacallau machacadas e mesturadas con farelo para que tarden un pouco en afondar e así xuntar o peixe na posta para despois pescalo”) ou *escandallo* (“Chombada en forma de prisma que leva no vértice un cordel que permite chegar ata o fondo do mar e así medir a profundidade”).

Algúns termos da Mariña refírense a obxectos diferentes doutras zonas do litoral, como *chinchorro*, “embarcación auxiliar de pequeno tamaño propulsada por remos, que pode ser transportada nunha embarcación maior. Bote que levaban as tarrafas para largar as redes con el”, que na ría da Arousa designa un aparello de arrastre que se larga en contra

da marea para que infle o copo, co que se traballa desde un barco a motor.

4. Voces propias dos mariños

Recóllese moito léxico da Mariña, que non sei se é exclusivo por carecer de información suficiente, agás no caso da nomenclatura da flora e fauna marítimas, para a que se dispón das excelentes monografías de Ríos Panisse (1977) e (1983) con material de todos os portos do litoral entre As Figueiras (Castropol) e Caminha. No resto do vocabulario marítimo só se conta con material de 15 portos (de Foz á Guarda) de Alvar (1985-89) e de catro portos eonaviegos de Barriuso (2002), xunto con varias memorias de licenciatura e algúns traballos recentes.

O que nas Rías Baixas se denomina *mallante* (ou *mallente*) para os mariños é *escabezada*, o “punto máis alto a onde chega a marea, sendo alí onde fican os elementos arrastrados (botellas de plástico, carabullos...)”, cunha acepción figurada “para indicar que todo aquilo que se perde ten un lugar onde se pode atopar”. As *crebas*, termo da Costa da Morte para os restos de naufraxios ou cargas dos barcos que o mal tempo guinda ó mar, ten como equivalente mariño *mostrengo* (“Calquera obxecto utilizable—xeralmente madeira— que chega ás praias arrastrada polo mar”).

Propio da Mariña é *folá* (“Onda pequena. Movemento suave do mar con ondas pequenas”) e derivados que indican gradación (*foliña*, *foliño*, *folguecho*, *folgo*), como mariño é o *vagallón* (derivado de *vaga* ‘onda’), que indica “moito mar; mar con moita forza, en moi mal estado. Ondas moi grandes e seguidas”. *Galerna* é termo do Cantábrico para “temporal no mar e na costa producido por ventos do noroeste, acompañado de borrasca e forte baixada de presión”, coa acepción figurada dos mariños de “correr moito; ser moi veloz”. Hai quen di que, ás veces, a galerna a anuncia a *auxía*, “especie de carreiros que se forman polo fondo das augas e que se marcan na tona aclareándose, sendo visibles por unhas zonas e por outras non”.

Mariño é *ló* “lugar no mar onde se larga unha arte para despois deixarse ir cara a outro lugar co aparello largado”, que é diferente de *posta*, común no litoral galego, para “un lugar coñecido de sempre, de vello, e o *ló* é un lugar calquera onde se empeza a largar”. Na Mariña

úsase o posible castelanismos *estela* e tamén *rasel* e *recío* para a “marca que deixa nas augas unha embarcación pola popa ó navegar”. Este fio de auga é o arousán *ronsel*, voz do galego común no sentido recto e no figurado.

Na nomenclatura da fauna marítima recóllense termos propios (ás veces exclusivos) da Mariña, como a *ave pata* (*mariña* ou *maría*), que en moitos portos é o *corvo* (*mariño*, *marino* ou *do mar*). O literario *cormorán* é un galicismo co castelán como intermediario. Nos moluscos, exclusiva da Mariña oriental e do asturiano é *andarica*, que concorre co común *nécora*. O *chícaro* — exclusivo de Foz en todo o litoral de fala galega—, e o *carneirolo* mariño concorren ás veces con *berberecho*. O *caramuxo* das Rías Baixas é *mincha* na Mariña (e no Golfo Ártabro e no Ortegal), aínda que se usa máis *menta* ou *bígara*; e cando é de maior tamaño chámase *bígaro* ou *bígara da xebra*. O equinodermo *estrelamar* do galego estándar denomínase *grade* en portos mariños (Burela, Cangas de Foz e Foz), *ghrade* na ría de Vigo e *ghradisela* na ría de Pontevedra e no Salnés arousán, mentres que de Ribeira a Malpica dise *tallanta* e, sobre todo, *tixeira*. Segundo Rivas, “hai anos collíanse moitas grades nos trasmallos e nos rascos e ó desmallalas estragaban as redes, rompíanas, *gradábanas*, de aí o seu nome coa súa connotación negativa”.

Na nomenclatura dos peixes o autor recolle termos da Mariña para designar diferente tamaño que son voces comúns en moitos portos galegos, como *carioca* para a pescada pequena, *rincha* para a cabala ou xarda de pouco tamaño e *robalo* para a robaliza grande. Outros termos son case exclusivos da Mariña, como *buguizo* para a boga pequena; *cagarrelo* para o curriolo pequeno, peixe que se confunde coa xarda; *cigallote* e *correa* para o congro pequeno; *chicharrón* e *abisinio* para o xurelo grande (tamén se din no Ortegal); *queimada* (só se rexistra na Mariña) para o badexo pequeno, o mesmo que *farreta*, que en Bares designa o de tamaño mediano grande; *sargueto* para o sargo pequeno e *vaqueiro* (tamén en Bares) para o muxe grande. O bonito de maior tamaño denomínase *matrero* e se é mediano, *recortado*, termos exclusivos de Foz en toda a costa galega; e o de tamaño pequeno é *mono* na Mariña, no Ortegal, no Golfo Ártabro e na ría da Arousa.

Un bo quiñón das entradas son creacións por derivación. Sobre nomes de peixes for-

máronse denominacións de barcos (*boniteiro*, *espadeiro*) ou verbos como *bonitear* (“Dedicarse á actividade da pesca do bonito”); sobre *rula* ‘lonxa’, propia da Mariña e do Cantábrico, creouse *ruleiro* (“Persoa encargada de poxar o peixe na rula ou lonxa”); e sobre os nomes *escandallo* e *rapeta* os verbos *escandallar* (“Son dar o mar cun escandallo”) e *rapetar* (“Acción de pescar certo tipo de peixe coa arte da rapeta”). Recente é *avión* que na compravenda de peixe indica que unha parte ou toda a mercancía se paga sen IVA. Rivas salienta que *avión* é “no iva”, pero dándolle a volta, e que “o comprador diralle ó vendedor: *métocha toda por avión?* Ou o vendedor ó comprador: *Méteme parte por avión.*”

5. Xarias e trolleiras

Os mariños usan unha rica nomenclatura para designar un banco ou grupo de peixe, tendo en conta o tamaño, o feito de marear de día ou de noite e o ir saltando ou non o peixe na tona da auga. O termo xenérico para ese grupo é *xaria* ou ben *mada*, que poden ser sinónimos.

De día, a xaria grande é o *cardume* que, segundo o tipo de peixe, pode saltar, como a paparda, ou só salta ás veces, coma o bocarte, mentres a xaria pequena se denomina *xarape-lo* ou ben *cesto* se é moi pequena. De noite, a xaria é *pombada*, que marea en fogueira ó arderen moito as augas, e tamén marea en ardor o *puchín*, xaria pequena. O *bolo* é un grupo meste de peixe que marea de noite na flor da auga. O *saltido* é un “grupo de peixe que se despraza á vista, de día, saltando na tona da auga” e a *tinta* é unha xaria que forma unha mancha na tona da auga, que de día se observa a simple vista. O *toliñal* é xaria de peixe pequeno coma o chicharro ou a paparda, que marea máis de día que de noite, peixes que as toliñas xuntan, levantan...

No relativo ó bonito, se marea de día, a flote, a xaria denomínase *xabrón*, que pode ser un grupo grande ou pequeno, e *váramo* (ou *válamo*), que é coma o xabrón, pero navega máis “suave”; a *trolleira* é xaria que vai saltando para comer, de día, pero tamén se pode ver de axexo, ó solpor, por ir saltando; e o *augueiro* é un grupo que marea máis calado có xabrón. *Estable* é xaria pequena, xeralmente de bonito, que vai rareada, ocupando moito mar, e que marea de noite na tona da auga.

Outra xaria é o *cacho* (ou *cacho de peixe*), que se percibe pola cor branca que deixan os peixes do grupo ó movérense nunha noite escura na flor da auga e que provoca unha especie de brasa ou ardor que permitía dar co peixe cando non había sonar, pero agora vese nese aparello, polo que antes se falaba dunha fogueira e agora dun *cacho de peixe*.

De *Punta a chicote* e *Entre o abalo e a zarranda* son excelentes mostras do inmenso patrimonio inmaterial do léxico do mar creado por xeracións de mariños. Trátase de fraseoloxía e léxico vivo con sabor a salitre, que cómpre seguir recollendo e peneirando para que vaia formando parte da Patria da Lingua Galega que tantos anos levamos construíndo.

Referencias bibliográficas

Alvar, Manuel (1985-89): *Léxico de los marineros peninsulares*, 4 vols. Madrid: Arco / Libros e Curso de Filología de Málaga.

Barriuso Fernández, Emilio (2002): *Atlas léxico marino de Asturias*. [Oviedo]: Real Instituto de Estudios Asturianos.

Ríos Panisse, Mª Carmen (1977): *Nomenclatura de la flora y fauna marítimas de Galicia. I Invertebrados y peces*. Santiago de Compostela: Universidad (Anejo 7 de *Verba*).

Ríos Panisse, Mª Carmen (1983): *Nomenclatura de la flora y fauna marítimas de Galicia II. Mamíferos, aves y algas*. Santiago de Compostela: Universidad (Anexo 19 de *Verba*)

Rivas, Paco (2005): *Diccionario fraseolóxico do mar. Así falan os mariños*. Vigo: A Nosa Terra.

Francisco Fernández Rei